

ANDERS CULLHED

Sex bilder av läsning i bokkulturen

I DEN FÖLJANDE MINIMALA framställningen ämnar jag uppehålla mig vid sex bilder av västerländsk läsning, från år 397, ungefär, till år 2008. Urvalet kan naturligtvis verka slumpartat, men likafullt inbillar jag mig att det säger något väsentligt om vilka vi var, och vilka vi är, i bokkulturen.

Mitt första vittne blir den helige Augustinus, som i den sjätte boken av sina *Bekännelser* från 300-talets sista år ser sin mentor och välgörare Ambrosius, vittberömd ärkebiskop i Milano, läsa tyst. Det tycker den här unge retorikläraren – en god son av sin epoks mycket livaktiga, nordafrikanska muntliga kultur – var märkligt. Han noterar att när Ambrosius läste, så ”löpte hans ögon över sidorna och hans tanke sökte innebörden, medan hans röst och tunga vilade”.

Den här ofta anförda passagen måste förstås i sitt sammanhang. Bland annat aktualiserar den de ställen i det vindlande augustinska författarskapet som uttrycker en misstro mot talet eller orden. Den hänger fölaktligen ihop med kyrkofaderns språkskepsis, så märkbar i traktater som *De catechizandis rudibus* (Om undervisning av nybörjare) från ca 400, mättade med insikten om hur de ”klingande orden” ohjälpligt halkar efter den ilsabba tanken. De *uttalade* orden löper alltid risk att förvanska talets egentliga innebörd. Rösten och tungan hör nämligen kroppen till,

och Augustinus var just dessa år i full färd med att separera det kristna budskapet, av andlig och helig natur, från människans kropp i allmänhet och från hennes mun, tunga och stämband i synnerhet. Evangeliet, visar det sig, tål illa det brus och de störningar som kännetecknar vad bekännaren på annat håll kallade *multiloquium*, det myckna talet.

Det vill säga: den Augustinus som stod i begrepp att upptäcka vägen, sanningen och livet insåg att de i hög grad blev tillgängliga inom den tysta läsningen. I sina *Bekännelser* påminner han oss också noggsamt om motsatsen till den sortens lektyr, nämligen den högläsning han minns från skolorn och som lärt honom känna ”en trähäst full av krigare, Trojas brand och Creusas sörjande vålnad”. På den vägen hade pojken hemma i Tagaste fått sin inbillning retad av *facta*, myter och legender, den klassiska epikens själva livsnerv. *Bekännelserna* skrotar nu det arvegodset för att lansera en ny kristen läspraktik, som skiljer anden från bokstaven. Den försöker lyssna sig fram till vad Augustinus kallar den inre lärarens ord, åtkomligt just i den tysta läsningen, att skilja från retorikens, recitatörernas och skådespelarnas larm.

Niohundra år senare – får vi tänka oss – sitter en ung dam och läser tillsammans med sin svåger i Rimini på Italiens adriatiska kust. Hon heter Francesca, han heter Paolo, och de fördjupar sig i epokens profana genre nummer ett: en riddarroman. Den lektyren blir det ögonblick som stjal Paolo och Francesca på inte bara deras framtid utan rentav deras evighet.

De unga tu befinner sig nämligen i den europeiska högmedeltidens magnum opus, Dantes *Komedi*, där de placerats i Helvetets femte krets – och där de är dömda till ett evigt men fruktlöst famntag, förenade i samma vinddrag. Hur kunde det gå så illa? Francesca ger själv svaret på direkt förfrågan från den förbipasserande pilgrimen: när hon och Paolo läste om hur riddar Lancelot kysste sin höga dams efterträdade leende, så sjönk boken ur deras händer, och – som det står i Dantes stenstil – ”sen läste vi ej mer den dagen”, *quel giorno più non vi leggemmo avante*.

Här rör det sig förstås om en helt annan typ av läsning än den augus-

tinska. Nu ställs vi inför en kvinna och en man som läser tillsammans, och vad de läser är ingen helig skrift utan tvärtom en roman, ett uppdaterat praktexempel på exakt den fiktion med erotiska inslag som Kyrkofadern hade varnat för. Läser de högt eller tyst? Det vet vi inte med säkerhet (högt, skulle jag gissa), men hela episoden är ett utmärkt exempel på ett tema som löper genom den förmoderna läsningens historia och, föreställer jag mig, återgår på de gamla grekerna, nämligen lektyrens suggestiva och modellbildande kraft. Det vill säga: vi påverkas eller rentav formas av böckerna, antingen vi vill det eller inte, och vi agerar därefter. Idén om läsarens distans till texten, lektyrens så att säga nollställda njutning, är i hög grad en uppfinning av den moderna smaken och framför allt av den postkantianska estetiken. Paolo och Francesca kände den inte, och deras tårade skuggor vittnar därom.

I den sena renässansen – eller, om man så vill, under den tidigmoderna perioden – skulle spanjoren Miguel de Cervantes ta itu med det här problemet, textens betvingande makt över sina läsare. Det gjorde han i en roman som ofta kallats den första moderna, historien om riddaren av den sorgliga skepnaden. Den arme junkern Alonso Quijano från en gudsförgäten avkrok på den kastiljanska högslätten förläser sig på samma slags litteratur som en gång Paolo och Francesca. Den lockar honom visserligen inte till några erotiska vidlyftigheter, men den triggjar en mimetisk impuls – en härmningsmekanism – som strax tar över hela hans tillvaro. Han måste själv bli en vandrande riddare, en ny Amadis av Gallien, så han kallar sig storståtligt *Don Quijote*, skrudar sig i en parodi på rustning, grenslar ett halvdött gammalt ök, i hans ögon den ojämförliga springaren Rocinante, och så ger han sig ut i världen, en galenpanna från La Mancha på ohjälpligt anakronistisk riddarstråt.

I den här skrattspegeln av år 1605 utpekar Cervantes i själva verket läsningens fundamentala genomslag i den europeiska bokkulturen. Inte bara i den meningen att vi riskerar att falla offer för vad vi läser, så att vår fantasi börjar omforma verkligheten efter mall från böckerna – det

må gälla bondjäntor, rakskålar eller väderkvarnar. Nej, fenomenet går djupare än så. För i *Don Quijote* tenderar många av de ledande figurerna över huvud att bli läsare. I romanens andra del, utkommen 1615, visar det sig att flera personer faktiskt läst del ett. Och inte nog med det: i det sextioandra kapitlet besöker den galne riddaren och hans väpnare ett tryckeri i Barcelona, där de träffar en korrekturläsare som just sitter och granskar ett provtryck av *Don Quijote*, andra delen, dock inte Cervantes roman – den vi har inför våra ögon – utan konkurrenten och härmapan, pseudonymen Avellanedas erbarmliga falsarium.

Detta behov att skilja den äkta texten från den dåliga kopian är på det hela taget ett arv från den tidiga renässansens stora humanister, men i det här sammanhanget vittnar den nog framför allt, liksom hela scenen från tryckeriet och hela den här romanen – där hjälten själv tvingas plädera för sin egen autenticitet – om att vi befinner oss i den fas av bokkulturen vi brukar kalla den gutenbergska eran. När böcker dyker upp överallt i vår omgivning krävs nya sållningsinstrument. Don Quijote lyckas i långa stycken lika förträffligt i rollen av litteraturkritiker som han misslyckas med att avläsa sin närmaste omgivning.

I största möjliga kontrast till de dråpliga läsarna Don Quijote och Sancho Panza står den impulsiva huvudpersonen och hans hjärtas älskade i Goethes lilla roman *Den unge Werthers lidanden* drygt halvtannat sekel senare. När Werther och Lotte läser tillsammans befinner vi oss i slutet på hans sorgliga historia. Det är rentav hans sista kväll i livet, men det kan inte Lotte veta. De träffas hemma hos henne, i ett hus någonstans på landsbygden i mellersta Tyskland, nära verklighetens Wetzlar norr om Frankfurt. Hon plockar fram ett exemplar av hans översättningar av några av de i samtiden omåttligt populära *Ossianns sånger*. Hans ögon fylls med tårar, och så läser han högt för henne.

Precis som hos Dante återfinner vi således ett kärlekspar, och lika litet som hos florentinaren har den tyske författarens unga tu någon chans att få varandra med hedern och livet i behåll. Men Werthers högläsning

om dystert trånsjuka vålnader i keltiska nätter väcker inget erotiskt begär, i varje fall inte bokstavligen. I stället faller också Lotte in i tårefloden, och Werther kan bara fortsätta lektyren ”med brusten stämma” innan han kastar sig för hennes fötter, trycker hennes händer mot sin panna och – inflikar romanens fiktive anonyme utgivare – ”det tycktes flyga en aning om hans förskräckliga uppsåt genom hennes själ”.

Det här är en läsartablå från sentimentalitetens århundrade. Genom – den likaledes fiktive – barden Ossians förmedling blickar Lotte och Werther rakt in i varandras själar, tvärs genom alla tårar. Romantikens nya läsning går i intimitetens tecken. Den gör oss förtroliga med varandras innersta, uppenbarar minnen och avsikter, så att bokstäverna på sidorna avtecknar sig som fläckar av liv. Den läsarten står sig gott genom hela 1800-talet, som när en nybliven änkling i ett litet antologinummer hos Strindberg står och avläser sin egen livshistoria på ett egenhändigt nedtecknat halvt ark papper. Rötterna till den här läsarten är möjligen av religiös eller närmare bestämt luthersk natur: skriften vinner ett privilegierat tillträde till vårt innersta. Men när den doktrinen lossas från trons mysterier för att framträda som litteraturteoretisk hörnsten i ångans och nyttans sekel etableras texten som själens negativ, där läsaren blir i stånd att framkalla lika underbara som förfärliga hemligheter.

Men vem är då den här läsaren, närmare bestämt? I Jane Austens roman *Northanger Abbey*, skriven runt sekelskiftet 1800, fördriver den sjuttonåriga huvudpersonen Catherine Morland en god del av sin tid med att läsa romaner. Det lockar författarinnan till ett lika förtrytsamt som ironiskt försvarstal för denna missaktade genre i en tidsålder som fortfarande, åtminstone i den etablerade kritikens ögon, tillhör den pompösa historieskrivningen, Milton och Pope. Romanen kan inte längre ta stöd i den retoriska traditionen, påpekar hon; den har blott och bart att förlita sig på ”snille, kvickhet och smak”. Följaktligen drivs många läsare att förneka att de befattar sig med romaner. ”Och vad läser ni Miss –?”, låter Austen en anonym röst fråga, och den tilltalade, uppenbarligen en

ung kvinna som Austens egen Catherine, svarar ”Oh, det är bara en roman”, medan hon ”lägger ned sin bok med låtsad likgiltighet eller en tillfällig känsla av skam”. Och så förtydligar hon: ”Det är bara Cecilia, eller Camilla, eller Belinda.” Ingen behöver tvivla på de ironiska bitonerna i detta *only*, själva nyckelordet i den här illfundiga passagen.

Så betitlades ofta romaner under genrens genombrottsperiod i det artonde seklet: *Clarissa*, *Pamela* och så vidare – idel kvinnonamn. Det säger oss också något väsentligt om litteraturens nya publik i den borgerliga familjens intimsfär. Den lilla replikväxlingen ur det tredje kapitlet av *Northanger Abbey* framstår som ett viktigt komplement till Goethes patetiska scenario. Vad Simone de Beauvoir skulle kalla det andra könet höll redan omkring år 1800 på att bli det första både på titelsidorna och i läsekretsarna. Med andra ord: när romanen avlöste epiken och när fiktiva texter kom att uppfattas som själens speciella avtryck eller uttryck, kom också en ny klass (medelklassen) och nya läsargrupper (med kvinnorna i förgrunden) att sätta sin prägel på det litterära livet, och i den ordningen lever vi till dags dato.

Jag skulle vilja sätta punkt där, vid dags dato i näst intill bokstavlig bemärkelse, och samtidigt passa på att byta land och genre. Helt nyligen, i september månad, utkom Jesper Svenbro med diktsamlingen *Vingårdsmannen och hans söner*. Det är en bok som – i likhet med Svenbros övriga författarskap – kretsar kring läsning. Här tar han fatt i Aisopos kända fabel om vingårdsmannen som på sin dödsbädd uppmanade sina söner att leta igenom hans täppa. De antog att det måste röra sig om en skatt. Följaktligen grävde de för fullt, men de hittade ingenting. Lika fullt, heter det avslutningsvis i fabeln, hade de luckrat upp jorden så att vinrankorna med tiden gav en exempellös skörd.

Det väsentliga var tydligen att sönerna sökte, inte vad de fann. Svenbro låter nu den här historien bli en allegori för läsningen: ”Du kan ärva en bok”, skriver han, ”men inte dess mening. / Finnandet ligger i sökandet. / Meningen uppstår / i dig.” Det är ett närmast vattenklart sätt

att ställa den gamla hermeneutiska grundfrågan om förhållandet mellan textens kod och läsarens avkodning i tolkningsprocessen. Är det bibeln som upplyser ögat, undrar Svenbro, eller är det ögat som upplyser bibeln? På den vägen etableras här en ”subjektivism” – termen sätts inom starka citattecken – av det krävande slaget, lika starkt förankrad i nytestamentlig som i modern tolkningsteori. Svenbro prövar den genom en rad dikter med utgångspunkt i den egna biografien, där faderns och pastorns respekt för den Heliga Skrifts bjudande ord kontrasteras mot moderns inkännande eller, om man så vill, kristologiska bibelförståelse.

På den vägen är vi på sätt och vis tillbaka där vi började den här lilla revyn. Den moderna subjektivitetens läsarter är möjligen avlägset besläktade med den *lectio divina* som Augustinus häpet iakttog hos ärkebiskop Ambrosius. Där, i den sjätte boken av *Bekännelserna*, ligger grubblarens väg redan öppen mot den gudomliga upplysningen, och nog är det slående att omvändelsescenen två böcker senare – den mest berömda i sitt slag i Västerlandet – är konstruerad som en tablå över läsning. Under fikonsträdet i trädgården i Milano hör den blivande kyrkofadern en barnaröst från grannhuset sjunga ”Tag och läs!”, *tolle, lege*. Då slår han upp sin bibel och – heter det med en betecknande formulering – kände det ”som om visshetens ljus ingjutits i mitt hjärta”.

Visst är det långt mellan den *illuminatio* som på det viset förunnades sökaren Augustinus och vad Jane Austen fann i böckerna, vad hon kallade ”den djupaste kunskap om den mänskliga naturen, den mest lyckade skildring av dess skilda sorter, de livligaste utgjutelser av kvickhet och humor”. Men såväl kyrkofadern som romanförfattaren fick sina avgörande erfarenheter genom läsning *in silentio*. För dem bägge låg hjärtats skola – orden är hans: *schola pectoris* – mellan två pärmar, och det säger något väsentligt (vill jag tro) om den kultur som är, eller tills helt nyligen var, vår egen.

LITTERATUR I URVAL

- AUGUSTINUS, *Bekännelser*, övers. Bengt Ellenberger, Skellefteå: Artos, 1990.
- AUSTEN, JANE, *Northanger Abbey. Lady Susan, The Watsons and Sandition*, red. James Kinsley & John Davie, förord och noter Claudia L. Johnson, Oxford: Oxford University Press, 2008 (1980).
- CERVANTES, MIGUEL, *Den snillrike riddaren Don Quijote av la Mancha. Första och andra delen*, övers. Jens Nordenhök, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2001.
- DANTE ALIGHIERI, *Den gudomliga komedin*, övers. Ingvar Björkeson, Stockholm: Natur och Kultur, 1983 och senare.
- GOETHE, WOLFGANG JOHANN, *Den unge Werthers lidanden*, övers. Ralf Parland, Stockholm: Klassikerförlaget, 1999.
- SVENBRO, JESPER, *Vingårdsmannen och hans söner*, Stockholm: Bonniers, 2008.